

”ניפגש ביסוקוני”: רשמים ומחשבות מאירועי יום השנה לכניעת יפן במלחמת העולם

השנייה | ענת אהרון

מקדש יסוקוני (Yasukuni) בטוקיו שביפן מנציח שמות ונשמות של חיילים יפנים שנהרגו במלחמות יפן, מאז הקמתו ב-1869. אולם מאז שנוספו למקדש שמותיהם של חיילים שהורשעו בפשעים נגד האנושות במלחמת העולם השנייה (1937–1945), הוא החל לעורר מחלוקת הן בתוך יפן והן בינה לבין שכנותיה. עם השנים, תומכי הימין הלאומני ביפן העלו את המקדש על נס, ודרך זאת קידמו נרטיב לפיו יפן הייתה קורבן של הנסיבות במלחמת העולם השנייה. מחלוקת זו מגיעה לשיא מדי שנה ב-15 באוגוסט, יום השנה לנאום כניעת יפן במלחמת העולם השנייה שנשא הקיסר דאז הירוהיטו (Hirohito). ביום זה, מקדש יסוקוני וסביבתו הופכים למוקד של מפגש פיזי בין אידאולוגיות שונות. אירועי ה-15 באוגוסט במקדש מציבים בקדמת הבמה סוגיות שנתרו ללא פתרון לאחר המלחמה, ומהווים נקודת שיא שמעוררת רגשות רבים, לעיתים מנוגדים, בקרב המשתתפים בהם. מאמר זה בוחן את הנרטיב שמייצג יסוקוני ואת הביטויים הממשיים שלו דרך רשמים ומקורות שנאספו באירועי יום השנה במקדש ב-15 באוגוסט 2023, ודרכם הוא מנתח את האופן שבו זיכרון היסטורי של נרטיב מלחמה מעוצבים ביפן באופן אקטיבי ומשפיעים על השיח הציבורי בן-זמננו.

מילות מפתח: מקדש יסוקוני, יפן, מורשת מלחמת העולם השנייה, עיצוב זיכרון היסטורי.

תמונה 1: צועדים בכניסה למקדש יסוקוני¹

¹ ענת אהרון, צועדים בכניסה למקדש יסוקוני, 15 באוגוסט, 2023, צילום

מבוא

בבוקר ה-15 באוגוסט 2023 צעדתי לעבר מקדש יסוקוני (Yasukuni) בטוקיו שביפן. ברחובות הסמוכים ניצבו כוחות משטרה מתוגברים, ותחושת דריכות מהולה ביראת כבוד עמדה באוויר. בדרך העולה מתחנת הרכבת התחתית אל הכניסה החיצונית של המקדש ניצבו עשרות דוכנים של אגודות שונות, שחילקו לעוברים והשבים שלל ניירות עמדה, חוברות ועלוניי במגוון נושאים, כגון מחאות נגד רוסיה וסין, הזמנות לכנסים ולפעילויות מטעם ארגונים אזרחיים שונים ובקשות לחתום על עצומות. בצידי המדרכה התכנסו נציגיהם של ארגוני מחאה שונים, שהשמיעו קריאות במגפון. בתוך ההמולה הגיעו לאוזניי חלקי סיסמאות שנזרקו לאוויר הנוגעות לרוסיה, סין וקוריאה הצפונית, ודרישות לרפורמה בחוקת יפן. כשנכנסתי למקדש דרך שער הברזל הגדול שבכניסה הראשית, כבר הייתה בידי אסופה עבה של עלונים וחוברות, אשר לחלקם אתייחס בהמשך.

בכניסה למתחם המקדש ניצבו שוטרים שמנעו מהמפגינים להיכנס. מרגע שעברתי תחת שער הברזל הגבוה, המולת הרחוב וקולות המגפון דעכו, והתחלפו בקולות הציקדות שעל העצים. בתוך זרם האנשים שצעדו לעבר לב המקדש בלטו קבוצות של גברים במדי הצבא האימפריאלי היפני, ששוחחו ביניהם ומשכו את תשומת לב הקהל. הם עמדו תחת דגלי הצי של יפן, שהונפו ביפן האימפריאלית עד תום מלחמת העולם השנייה. מראה זה של גברים במדי צבא שפורק כשמונים שנים קודם לכן המחיש עד כמה היסטוריה זו עודנה נוכחת גם בימינו, וסיפק דוגמה מובהקת לרלוונטיות העכשווית של השיח על זיכרון המלחמה ביפן. הקהל נחצה לפתע, ושלושה גברים במדי צבא חצו אותו בטור איטי, האחרון מביניהם מניף את דגל הצי היפני. כשהשלושה הגיעו ליעדם הם קדו קידה ברוב טקס. במקביל, קהל שעמד סביבם צילם את המתרחש, וכתבי טלוויזיה דיווחו בשידור חי על אירועי הזיכרון במקדש. השעה הייתה עשר וחצי בבוקר, וכבר השתרך תור ארוך של אנשים בני גילים שונים שחיכו בסבלנות לתורם לקוד מול המקדש, להתפלל לאלים השומרים של יפן ולהודות להם על הקרבתם למען המולדת.

תמונה 2: גברים במדי הצבא האימפריאלי של יפן צועדים לעבר מקדש יסוקוני²

אין אלו מראות יום-יומיים ביפן. הם מזוהים עם תאריך ה-15 באוגוסט, יום השנה לנאום שנשא קיסר יפן הירוהיטו (Hirohito) בשעה 12 בצהריים, שבו הודיע על כניעת יפן לכוחות הברית במלחמת העולם השנייה (1945). מדי שנה מתקיימים ביום זה טקסי זיכרון והנצחה לנופלים באותה מלחמה, במיוחד במקדש יסוקוני, שבו מונצחים שמות ומוקדשות נשמות של חיילים שנפלו במלחמות יפן מאז הקמתו ב-1869.

מתום מלחמת העולם השנייה ועד ימינו התגבשה ביפן מחלוקת עמוקה סביב יסוקוני, משום שהוא מייצג ערכים מיליטריסטיים ולאומניים שמאתגרים את המדיניות שיפן אימצה בשנים שלאחר כניעתה, של הימנעות ממלחמות. יתרה מכך, המקדש מהווה רובד נוסף בנרטיב שמדגיש את גבורת החיילים, ומצמצם את האחריות של יפן על פעולות הצבא שלה במלחמת העולם השנייה. חשובה לא פחות, ואולי אף יותר, היא העובדה שהמקדש מקדש גם את נשמותיהם של אנשי צבא יפנים שנמצאו אשמים בפשעי מלחמה, ועל כן הוא משמש נדבך חשוב באי-קבלת ההסדר הגיאופוליטי והחברתי שנקבע באסיה עם סיום מלחמת העולם

² ענת אהרון, גברים במדי הצבא האימפריאלי של יפן צועדים לעבר מקדש יסוקוני, 15 באוגוסט, 2023, צילום.

השנייה. מכל הסיבות הללו, מקדש יסוקוני מעורר מחלוקת שנוגעת הן לפוליטיקה הפנימית של יפן, והן ליחסים הבינלאומיים שלה עם שכנותיה.

אירועי הזיכרון שמתקיימים ביסוקוני מדי קיץ מציפים מחדש בכל שנה את המחלוקת שמעורר המקדש, ומציבים אותה בראש סדר היום הציבורי. מאמר זה קושר את השיח המחקרי בסוגיית מקדש יסוקוני עם רשמים ומקורות ראשוניים שאספתי בביקורי באירועי יום השנה לכניעת יפן שחלו במקדש ב-15 באוגוסט 2023. הוא משלב מחקר טקסטואלי עם מתודולוגיה של תצפית משתתפת, במטרה להדגים את מקומו המרכזי של זיכרון מלחמת העולם השנייה בשיח העכשווי ביפן. כמו כן, המאמר מציג ניתוח של מקורות ראשוניים לאור ההיסטוריה של המחלוקת סביב מקדש יסוקוני מאז הקמתו, ולאור עיצוב מורשת מלחמת העולם השנייה ביפן ככלי לעיצוב מדיניות פוליטית ושלטונית. על סמך זאת, מאמר זה טוען כי אף שהעיסוק בזיכרון המלחמה ובעיצוב מורשתה ביפן מתרחש לאורך כל ימות השנה, אירועי ה-15 באוגוסט במקדש יסוקוני הם נקודת שיא שמעוררת רגשות רבים, לעיתים מנוגדים, בקרב המשתתפים בהם.

ראשיתו של מקדש יסוקוני וביסוס הסמליות שלו

נסיבות הקמתו של מקדש יסוקוני זורות אור על אודות שורשי המורכבות שהוא מייצג ביפן כיום. המקדש הוקם בשנת 1869, בתום מלחמת בושין (Boshin, 1868–1869) – מלחמה בין תומכי שלטון השווגו, השליט העליון לבית טוקוגאווה (Tokugawa), לבין מתנגדיו, שמרדו בו וביקשו להעביר את השלטון לכאורה לידי הקיסר מייג'י (Meiji, 1852–1912), ובפועל לידיהם עצמם.³ עם ניצחון האחרונים, נוסד מקדש יסוקוני בעיר הבירה החדשה, טוקיו, במטרה להנציח את השמות והנשמות של חללי המאבק שהביעו את נאמנותם לקיסר.⁴

במהלך תקופת מייג'י (1868–1912), יפן השתתפה במספר מלחמות שסייעו לבסס את מעמדה בזירה הבינלאומית. השלטון החדש השקיע משאבים לביסוס כוחה הצבאי של יפן, וגיבש מטרות אימפריאליסטיות למדינה, שכללו התרחבות גאוגרפית בשטחי אסיה וביסוס ריבונות יפן.⁵ בתקופה זו, הממשל גייס את תמיכת האזרחים ביעדיה האימפריאליסטיים של יפן גם באמצעות מקדש יסוקוני, והנחיל דרכו ערכי לאומנות ומיליטריזם.⁶ כך למשל, שלטון מייג'י רתם את סמליות פריחת עצי הדובדבן שנשתלו מוחץ למקדש ב-1870, ושילב אותה בסמלי הצבא והצי.⁷ השלטון והצבא אף המשילו את חיילי האימפריה שנפלו בגבורה בקרבות

³ Akiko Takenaka, *Yasukuni Shrine: History, Memory, and Japan's Unending Postwar* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2015), 24-25.

⁴ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 38.

⁵ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 57-58, 85.

⁶ Daiki Shibuchi, "The Yasukuni Shrine Dispute and the Politics of Identity in Japan: Why All the Fuss?" *Asian Survey* 45, no. 2 (2005): 199.

⁷ Emiko Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism: the Militarization of Aesthetics in Japanese History* (Chicago: University of Chicago Press, 2002), 108.

לפריחת הדובדבן שנושרת על הקרקע, והגדירו את החיילים שנשמותיהם הונצחו ביסוקוני כאלי המלחמה המגינים של המולדת.⁸ רטוריקה זו נועדה לעודד חיילים להקריב את חייהם במעשי גבורה בקרבות, ולמנוע התנגדות מצד האוכלוסייה.⁹ כך החלו להיווצר סביב יסוקוני מיתוסים שנגעו למוות במלחמה, והנצחת הנופלים במקדש הפכה לאות הכבוד הגבוה ביותר.¹⁰

חשיבות המקדש הגיעה לשיאים חדשים בשנות השלושים של המאה העשרים, עם התחזקות ההשפעה של הצבא והצי על הפוליטיקה, החברה ויחסי החוץ של יפן. לאחר שנים של חוסר יציבות פנימי, משברים כלכליים וניסיונות הפיכה, לצד התרחקות הדרגתית של יפן מהסדר העולמי האנגלו-אמריקאי, עלה ביפן שלטון ימני ניצי בעל השקפות לאומניות אשר הוביל אותה למלחמה כוללת הרסנית – מלחמת סין-יפן שהחלה ב-1937, ומלחמת האוקיינוס השקט שנפתחה ב-1941.¹¹ בשנים אלו השלטון קידם ביתר שאת ערכים מיליטריסטיים בקרב האוכלוסייה, על מנת לגייסה למאמץ המלחמתי.¹² מאמץ זה הלך והקצין במיוחד בשנת 1943, עם הידרדרות המצב האסטרטגי של יפן.¹³ הלוחמה הפכה לקשה ואכזרית במיוחד, והמצב בעורף הידרדר גם הוא.¹⁴ יותר ויותר חיילים מתו ברחבי האימפריה, בעיקר מרעב וממחלות, והצבא פנה ללוחמה נואשת במטרה להסב נזק מקסימלי לאויב, גם במחיר חייליו שלו.¹⁵

אחת הדרכים שבאמצעותן עודד השלטון את החיילים להתגייס ולהקריב את עצמם במערכה הייתה שימוש במקדש יסוקוני, שכן מי שנפל בקרב זכה בכבוד של הנצחת נשמתו במקדש.¹⁶ השלטון פיאר סיפורי גבורה של חיילים שנפלו בקרבות, וחגג את הנצחת נשמותיהם ביסוקוני.¹⁷ בטרם יציאה לקרב, חיילים אף נהגו לומר זה לזה "ניפגש ביסוקוני".¹⁸ המקדש, שהתעצב מתחילת המאה העשרים כסמל תרבותי לפטריוטיות ולהקרבה למען המולדת, מילא תפקיד מרכזי בגיוס התמיכה הציבורית ובשימורה בשיאה של מלחמת העולם השנייה.

⁸ Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 109-113.

⁹ Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 112; Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 68-69.

¹⁰ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 10, 85.

¹¹ Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 105-106; Jonathan Clements, *Japan at War in the Pacific: the Rise and Fall of the Japanese Empire in Asia 1868-1945* (Tokyo: Tuttle, 2022), 14, 146, 167-168, 180-181; Hiro Saito, *The History Problem: the Politics of War Commemoration in East Asia* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2017), 138.

¹² Clements, *Japan at War in the Pacific*, 197-198.

¹³ Hiroaki Sato, "Gyokusai or "Shattering like a Jewel": Reflection on the Pacific War," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 6, no. 2 (2008): 1.

¹⁴ Thomas R. H. Havens, *Valley of Darkness: The Japanese People and World War Two* (New York: W. W. Norton & Company Inc., 1978), 118, 123, 130-131.

¹⁵ Sato, "Gyokusai," 4-5; Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 114-115.

¹⁶ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 3.

¹⁷ Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 114-115.

¹⁸ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 25-26; Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism*, 6; Kiichi Fujiwara, "Hiroshima, Nanjing, and Yasukuni: Contending Discourses on the Second World War in Japan," in *The Age of Hiroshima*, ed. Michael D. Gordin and G. John Ikenberry (Princeton: Princeton University Press, 2020), 214.

"פצע פתוח בהיסטוריה של יפן"

תפקידו התרבותי והחברתי של מקדש יסוקוני התפתח לפני מלחמת העולם השנייה ובמהלכה, אולם המחלוקת סביבו התפתחה רק לאחר תבוסת יפן. זוהי מחלוקת רחבה יותר, שנוגעת לזיכרון מעורבותה של יפן במלחמת העולם השנייה. עיצוב זיכרון זה החל לאחר שב-15 באוגוסט 1945 נכנעה יפן לבעלות הברית, ונכבשה בידי כוחות הצבא שלהן, רובם אמריקאיים. בשנת 1946 העמידו כוחות הכיבוש לדין 28 מנהיגים פוליטיים וצבאיים יפנים בסדרה של משפטים המכונים משפטי טוקיו. מרבית הנאשמים הורשעו בביצוע פשעים נגד האנושות, ושבעה מהם נידונו למוות.¹⁹ משפטי טוקיו קשורים קשר ישיר ללב המחלוקת העכשווית סביב מקדש יסוקוני, ואירועי יום השנה לכניעת יפן במקדש מדגימים זאת ביתר שאת.

בסביבות השעה 11 בבוקר ה-15 באוגוסט נכנסתי לביתן המנוחה הממוזג, כדי להימלט מהחום הכבד. אז התיישב לידי אדם שפנה אליי בשאלה מדוע הגעתי למקדש, ואם אני יודעת למה היום הזה מיוחד. התחלנו לשוחח, והוא הציע להראות לי את אזור המקדש. תוך כדי כך הוא סיפר לי בגאווה על מורשת מלחמת העולם השנייה במשפחתו: דודו שירת כחובש צבאי בבורמה ובתאילנד, נפל בשבי הסובייטי עם הכניעה, ושב ליפן רק ב-1947. בדרכנו, בן שיחי הצביע לעבר עצי הדובדבן הרבים ברחבת המקדש, וסיפר שזהו המקום החביב עליו לצפייה בפריחת הדובדבן באביב.

אז הוא לקח אותי לאנדרטה שמוקדשת לשופט ההודי רדהבינוד פאל (Radhabinod Pal), הנערץ על חוגי הימין הקיצוני ביפן משום שהוא היה היחיד מבין השופטים במשפטי טוקיו שזיכה את מנהיגי יפן מכלל האישומים נגדם.²⁰ השופט פאל גרס כי ארצות הברית הייתה הגורם המרכזי למלחמה, והתנגד נחרצות לעצם קיום המשפטים ועוד יותר להכרעות הדין שניתנו בסופם.²¹ ליד האנדרטה, בן שיחי חזר ואמר שמשפטי טוקיו הם פצע פתוח עבירו ועבור רבים כמוהו. הסבריו הדהדו את הנרטיב שהציגה ההגנה באותם משפטים, לפיו לבעלות הברית לא הייתה לגיטימציה מלכתחילה להקים בית דין בינלאומי ולשפוט מדינאים ואנשי צבא יפנים.²² דבריו של בן שיחי מבטאים את הגישה של רבים מתומכי הימין השמרנים והלאומנים ביפן כיום כלפי משפטי טוקיו: הם היו הראשונים לגנות את המשפטים, משום שלטענת רבים מהם, מטרתם העיקרית הייתה לנקום ביפן ולהחיל "צדק של מנצחים" מצד בעלות הברית.²³ ביטוי זה מקורו בביקורת ההגנה היפנית על בעלות הברית, אשר ביקשו להעמיד את הצמרת המדינית והצבאית של יפן לדין ולשם כך יצרו עבור

¹⁹ Saito, *The History Problem*, 20-21.

²⁰ Yuma Totani, *The Tokyo War Crimes Trial: The Pursuit of Justice in the Wake of World War II* (Cambridge: Harvard University Asia Center, 2008), 224, 228-229; "Monument to Dr. Pal," Yasukuni Jinja, 2020, <https://www.yasukuni.or.jp/mobile-guide/en/keidai/mapnaien/19.html>.

²¹ Totani, *The Tokyo War Crimes Trial*, 218-219.

²² Totani, *The Tokyo War Crimes Trial*, 127.

²³ Totani, *The Tokyo War Crimes Trial*, 2.

משפטי טוקיו קטגוריית פשיעה חדשה, קטגוריה "A": פשעי חרחור מלחמה והפרת השלום.²⁴ יתרה מכך, השופט פאל טען כי גם בעלות הברית ביצעו פשעי מלחמה, אך הצמרת המדינית והצבאית של בעלות הברית לא הועמדה לדין בגלל השתייכותם לצד המנצח.²⁵ ליד האנדרטה לכבוד השופט פאל הראה לי בן שיחי את הספר שנשא עימו, העוסק בתוקפם של משפטי טוקיו, כמעין עדות נוספת לכך שסוגיית המשפטים נותרו בלב השיח סביב מורשת המלחמה.

סוגיית משפטי טוקיו נקשרה קשר ישיר למקדש יסוקוני בסתיו 1978, לאחר שהכהן הראשי במקדש – נגיושי מטסודאירה (Nagayoshi Matsudaira), שהיה איש צבא בעברו – הנציח בו את שמותיהם ונשמותיהם של 14 פושעי מלחמה שהורשעו במשפטי טוקיו בפשעים מקטגוריה "A".²⁶ הנצחתם תואמה עם משרד הבריאות והרווחה היפני ונועדה להישמר נסתרת מעיני הציבור, אך נחשפה ב-1979, ועוררה סערה רבתי במדינה – משום שהנצחת פושעי המלחמה ביסוקוני יצרה זיקה בין זיכרון המלחמה ללגיטימיות שלה.²⁷ כך גם נחשף כי עוד ב-1966 הנציחו נציגי המקדש את שמותיהם ונשמותיהם של חללים שהורשעו בבביצוע פשעי מלחמה ופשעים נגד האנושות, בפעולה שתואמה עם הממשלה עוד בשלהי שנות החמישים.²⁸ מאז שנחשפה הנצחת פושעי המלחמה ועד עצם היום הזה נמנעים קיסרי יפן מלפקוד את המקדש, והוא הפך למוקצה בעיני רבים.²⁹ לתפיסתם, פעולות הכיבוש של צבא יפן במלחמת העולם השנייה היו תוקפנות לא לגיטימית, והנצחת פושעי מלחמה ביסוקוני מצדיקה את מעשיהם.³⁰

במבט רחב יותר, הנצחת 14 פושעי המלחמה במקדש יסוקוני היא פועל יוצא של השיח על אודות האחריות של יפן למעשיה במלחמה, שהחל בפוליטיקה היפנית עוד בשלהי תקופת הכיבוש האמריקאי ביפן, וקיבל ביטוי פיזי בביקורים של פוליטיקאים במקדש.³¹ יסוקוני חוזר ושב עד היום ללב השיח הציבורי נוכח ביקורים רשמיים של פוליטיקאים וראשי ממשלה יפנים בו, במיוחד לאחר שפעולת הנצחה של 14 פושעי המלחמה מיצבה אותו כאמצעי המספק לגיטימציה לפעולותיה של יפן במלחמה. ראשון לעשות כן היה ראש

²⁴ Yoshinobu Higurashi, *The Tokyo Trial: War Criminals and Japan's Postwar International Relations* (Japan Publishing Industry Foundation for Culture (JPIC), 2022), 21-22; Richard H. Minear, *Victors' Justice: The Tokyo War Crimes Trial* (Princeton: Princeton University Press, 1971), 6-7.

²⁵ Minear, *Victors' Justice*, 94-95.

²⁶ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 132-133; Saito, *The History Problem*, 59-61; Mark R. Mullins, *Yasukuni Fundamentalism: Japanese Religions and the Politics of Restoration* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2021), 119, 207; Higurashi, *The Tokyo Trial*, 17-19.

²⁷ Saito, *The History Problem*, 62; Fujiwara, "Hiroshima, Nanjing, and Yasukuni," 214-215.

²⁸ Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 119; Akiko Takenaka, "Enshrinement Politics: War Dead and War Criminals at Yasukuni Shrine," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 5, 6 (2007): 5, 7.

²⁹ Kyodo News, "Yasukuni's Bid for Emperor to Visit on 150th Anniversary Rebuffed," *Kyodo News* (Tokyo), August 13 2019, <https://english.kyodonews.net/news/2019/08/3eb4f3a87526-yasukunis-bid-for-emperor-to-visit-on-150th-anniversary-rebuffed.html>.

³⁰ Fujiwara, "Hiroshima, Nanjing, and Yasukuni," 214-215; Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 119.

³¹ Daniel Sneider, "Interrupted Memories: The Debate over Wartime Memory in Northeast Asia," in *Confronting Memories of World War II: European and Asian Legacies*, ed. Daniel Chirot, Gi-Wook Shin, and Daniel Sneider (University of Washington Press, 2014), 64-65.

ממשלת יפן ב-1985, נקסונה יסוהירו (Nakasone Yasuhiro), שפקד את המקדש ב-15 באוגוסט.³² ביקור זה גרם למתיחות ביחסים הבינלאומיים של יפן עם מדינות האזור באסיה, בהן סין וקוריאה הדרומית – אשר מתחו ביקורת על הגישה של ממשלות יפן כלפי אחריותה במלחמה, וגינו את הפוליטיקאים שפקדו את מקדש יסוקוני. ממשלת סין, למשל, תפסה את ביקורו של נקסונה במקדש כמהלך מתריס וגינתה אותו בחריפות, על רקע מחאות סוערות של המוני אזרחים סינים נגד יפן.³³

למרות התגובה החמורה שספג נקסונה, ביקור רשמי זה לא היה האחרון – ראשי ממשלה וחברי קבינט נוספים עלו ליסוקוני בשנים שלאחר מכן.³⁴ ב-15 באוגוסט 2013, בעת כהונתו השנייה של אבה שינזו (Abe Shinzō) כראש ממשלת יפן, פקד גם הוא את יסוקוני, והשיב בכך את המחלוקת סביב המקדש לראש סדר היום הציבורי. הוא ספג גינויים רבים, ואף הוגשו נגדו תביעות ייצוגיות מטעם אזרחים יפנים בטענה שביקורו במקדש הפר את ההפרדה החוקתית בין דת ומדינה.³⁵ גם שרים בממשלותיו של אבה הוסיפו לפקוד את המקדש, וכן העבירו תרומות לאגודות בימין – פעולות שהוסיפו לעורר מחאות בקרב המתנגדים לעמדותיהם גם בתוך יפן.³⁶ אך מחאות אלו לא הניאו את מפלגות הימין מלקדם בנחישות תפיסות לאומניות ושמרניות, והם המשיכו לתמוך במקדש יסוקוני מן הפה ומן הכיס. גם ב-15 באוגוסט 2024 שלושה שרי ממשלה פקדו את המקדש בביקור שעורר גינויים ומחאות בקוריאה הדרומית ובסין.³⁷ עלייתם למקדש ביום הזיכרון מדגימה כיצד שנה אחר שנה אירועי הזיכרון ביסוקוני מציפים את המחלוקת סביב זיכרון המלחמה, ומספקת ביטוי לעכשוויות של השיח סביב המקדש.

מקדש יסוקוני ככלי פוליטי

מקדש יסוקוני מהווה סלע מחלוקת גם בגלל השימוש הפוליטי שנעשה בו בימינו, בעיקר על ידי חוגי הימין ביפן. תומכי הימין השמרני במדינה התקבצו סביב המקדש, נתנו לו חסות והפכו אותו לסמל פוליטי, שצבע את זיכרון המלחמה בגוון מיליטריסטי ולאומני. עבור חוגי הימין, שנאספים בו מדי שנה ביום הזיכרון, מקדש יסוקוני הפך לסמל של עיצוב זיכרון מלחמת העולם השנייה ושכתוב ההיסטוריה, לשם שיקום הגאווה הלאומית של יפן. ומשום שהוא מושך אליו קבוצות שעוסקות בזיכרון השנוי במחלוקת של המלחמה, מקדש

³² John Breen, "The Dead and the Living in the Land of peace: a Sociology of the Yasukuni Shrine," *Mortality* 9, no. 1 (2004): 77.

³³ Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 122-123.

³⁴ Sneider, "Interrupted Memories," 65; Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 130.

³⁵ Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 132.

³⁶ Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 93, 95; Yogo Kimura and Masayoshi Koga, "Shushō No Yasukunijinja Tamakushiryō Hōnō Nado Ni NCC Yasukunimon dai-i Ga Kōgi," (*Kirishin*, August 25, 2020). <https://www.kirishin.com/2020/08/25/45106/>.

³⁷ "Cabinet members visit war-linked Yasukuni shrine, PM sends offering," *Kyodo News* (Tokyo), August 15 2024, <https://english.kyodonews.net/news/2024/08/44bbf0fbf2e3-urgent-japan-pm-kishida-sends-offering-to-yasukuni-shrine-on-wwii-anniv.html>.

יסוקוני הפך לאבן שואבת לזיכרון מלחמת העולם השנייה ולסמל המחלוקת לגבי סוגיות שנותרו ללא מענה לאחריה; בין היתר סוגיית "נשות הנחמה", סוגיית ספרי הלימוד לבתי הספר (textbooks), וסוגיות רבות נוספות שקשורות במורשת המלחמה.³⁸

אחת הסוגיות המרכזיות שמאחדת תומכי ימין רבים היא מורשת הכיבוש האמריקאי ביפן, ובפרט חוקת יפן החדשה, שהוכרזה ב-1947.³⁹ שלטון הכיבוש האמריקאי הניע תהליך של ביסוס דמוקרטיה, שיקום ובנייה מחדש של המדינה, שכלל בין היתר את הקמתה של ממשלה יפנית חדשה, כתיבת חוקה חדשה וקיום בחירות דמוקרטיות. החוקה החדשה הכילה סעיף ייחודי (סעיף 9), לפיו המדינה מביעה את התנגדותה למלחמות ומסרבת להחזיק כוחות צבא יבשתיים, ימיים או אוויריים, וכן מוותרת על זכותה לנהל מלחמה מכל סוג כדרך ליישוב סכסוכים.⁴⁰ סעיף זה, שמכונה "הסעיף הפציפיסטי", זוכה לתמיכה רחבה ביפן מאז ועד ימינו.⁴¹ בשנות החמישים הפעילה ארצות הברית לחץ על יפן להקים כוחות הגנה בעקבות התפתחויות אזוריות, ובפרט מלחמת קוריאה (1950–1953); אך לכוחות ההגנה הללו ניתנו סמכויות מוגבלות בלבד, ועד היום תפקידם המרכזי הוא מתן סיוע הומניטרי באזורים מוכי אסונות.⁴² חוקת יפן נותרה סוגיה פוליטית בוערת במדינה, משום שחוגי הימין דוחפים לשינויה בשאיפה לבסס את הריבונות של יפן במרחב אסיה, ולאפשר לה להגן על עצמה בעת הצורך ללא תלות בהסכמי הגנה עם ארצות הברית.⁴³

סוגיה זו, שלכאורה לא נוגעת למחלוקת סביב מקדש יסוקוני, נוכחת אף היא במתחם המקדש וברחובות הסמוכים לו באירועי יום השנה. בין העלונים שקיבלתי בביקורי במקדש בקיץ 2023, היו גם נציגי אגודות פוליטיות שונות שמחו בעד ונגד המדיניות הביטחונית של השלטון, תלו שלטי מחאה וחילקו עלונים שונים העוסקים בנושא. בעלון אחד, שחולק על ידי נציגי אגודת קוקומין-נו-קאי (Utsukushii Nihon no Kenpō wo Tsukuru Kokumin no Kai), או בקיצור: Kokumin no Kai, מילולית: אגודה אזרחית ליצירת חוקה יפהפייה ליפן) המקושרת לאגודת ניפון קאיגי, מתנוססת הכותרת "איך נתמודד עם 'שלטון הכוח'

³⁸ "נשות הנחמה" הוא כינוי לעשרות ואף מאות אלפי נשים ששימשו כשפחות מין בניגוד לרצונן בבתי בושת שהקימו הצבא והצי של יפן, החל משנות השלושים של המאה העשרים בשטחים שכבשו במלחמת העולם השנייה. פרשת "נשות הנחמה" עלתה לכותרות לאחר שבמהלך שנות התשעים נשים קוריאניות החלו לספר באומץ את סיפוריהן הקשים ושפכו אור על זיכרון כואב מהמלחמה שעד אז נשאר במחשכים. בתגובה לכך היסטוריונים יפניים החלו לחקור את ההיסטוריה של נשות הנחמה ולתת לעדויות גם תיקוף היסטורי. אך לצד זה, גם קמו ביפן קולות שהתכחשו לעדויות הנשים וביקשו להשתיק אותן, ובתחילת שנות האלפיים הפרשה אף הושמטה כמעט לחלוטין מספרי לימוד היסטוריה (textbooks) שאושרו על ידי משרד החינוך ללימוד בבתי הספר. מאז, הפרשה הזו הפכה לסלע מחלוקת ביחסיה של יפן עם קוריאה הדרומית ונותרה כזו עד ימינו. לקריאה נוספת על סוגיית "נשות הנחמה" וסוגיית ספרי הלימוד, ראו Yoshiko Nozaki and Mark Selden, "Historical Memory, International Conflict, and Japanese Textbook Controversies in Three Epochs," *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 1, no. 1 (2009): 128-129, 135-136; Tomomi Yamaguchi, "The 'History Wars' and the 'Comfort Woman' Issue: The Significance of Nippon Kaigi in the Revisionist Movement in Contemporary Japan," in *The Transnational Redress Movement for the Victims of Japanese Military Sexual Slavery*, ed. Min Pyong Gap, Chung Thomas, and Yim Sejung Sage (Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2020), 233-260.

³⁹ Sheila Smith, *Japan Rearmed: the Politics of Military power* (Cambridge: Harvard University Press, 2019), 1-2.

⁴⁰ Smith, *Japan Rearmed*, 5-6, 128.

⁴¹ לקריאה נוספת על שאלת היותו של סעיף 9 בחוקת יפן "פציפיסטי", ראו Guy Almog, "The Myth of the 'Pacifist' Japanese Constitution," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 12 (2014): 1-29.

⁴² Smith, *Japan Rearmed*, 7, 129-130.

⁴³ Smith, *Japan Rearmed*, 35-37.

שמקיף את יפן? העלון מתאר את האיומים הגוברים על יפן מצד רוסיה, סין וקוריאה הצפונית, וקורא לקיים משאל עם בנושא שינוי חוקת יפן:

"איך נתמודד עם 'שלטון הכוח' שמקיף את יפן?"

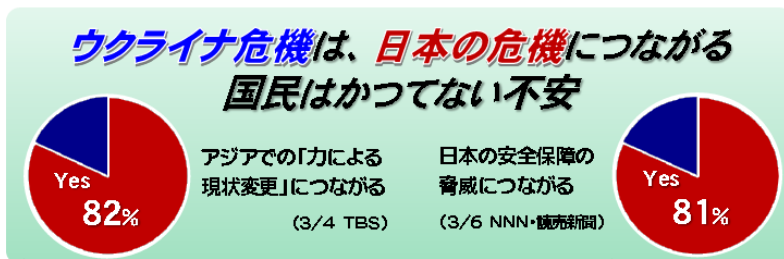
רוסיה: נשק גרעיני, תרגולים צבאיים מצפון, מעבר הצי במצרי טסוגרו (Tsugaru), פלישה למרחב האווירי בהוקאידו.

סין: נשק גרעיני, שאיפה לפלוש לאיי סנקוקו (Senkoku), שאיפה לאיחוד עם טאיוון. קוריאה הצפונית: פיתוח נשק גרעיני, חטיפה של יפנים לשטחיה, שיגור טילים בליסטיים. המשבר באוקראינה יוביל למשבר ביפן, והאזרחים חשים חרדה שלא חוו מימיהם. (משמאל) [המשבר] יוביל "להפרה כוחנית של האיזון" באסיה: כן, 86% (TBS 3/4). [המשבר] יוביל לאיום על הביטחון של יפן: כן, 81% (NNN, Yomiuri shinbun 3/6). חוקת יפן לא מאפשרת למדינה להגן על עצמה. (בצד) האם [מצב] זה בסדר?

עלינו להוסיף לחוקה בבהירות את כוחות ההגנה, ולהראות את רצון האזרחים "להגן על מדינתם בעצמם".⁴⁴

⁴⁴ תרגום מאת המחברת.

日本を取り巻く「武力による支配」に私達は如何に向き合うのか

前文「平和を愛する諸国民の公正と信義に信頼してわれらの安全と生存を保持しようと決意した」
9条2項「戦力を保持しない」

日本の憲法は
このままで
いいのか?

憲法に自衛隊を明記して 「自分の国は自分で守る」国民の意思を示そう

【お願い】下のQRコードから「ネット署名」にご登録下さい。各種憲法情報を送信します。
【憲法チラシ No9】 ©発行日=令和4年4月
美しい日本の憲法をつくる国民の会
〒102-0093 東京都千代田区平河町1丁目2番2号 朝日ビル4階
電話 03-5213-4323 FAX 03-5212-7201 <http://www.kenpou1000.org>

תמונה 3: איך נתמודד עם "שלטון הכוח" שמקיף את יפן?⁴⁵

הרטוריקה שמוצגת בעלון מעניינת: אין בו דרישה נחרצת לשינוי החוקה, אלא קריאה לביצוע סקר נרחב במדינה בעקבות ההתפתחויות הגיאופוליטיות שהתרחשו באזור אסיה בשנים האחרונות. לאור אתגרים ביטחוניים חדשים מצד סין וקוריאה הצפונית, חוגים בימין השמרני הוסיפו לטעון כי על יפן להרחיב את הסמכויות של כוחות ההגנה שלה ולהגדיל את תקציבה הביטחוני.

עלון זה מדגים את החשש שהתעורר בקרב רבים ביפן מאז שגדל כוחה הצבאי של סין, והתעצמה דריסת הרגל שלה ברחבי העולם מתחילת שנות האלפיים. בתקופה זו, במידת-מה עקב עליית חשיבותם של אזורים כלכליים בלעדיים (Exclusive economic zone), התעוררו ביתר שאת אי-הסכמות על הריבונות

⁴⁵ Kenpō Chirashi No. 9 (Tokyo: Utsukushii Nihon no Kenpō wo Tsukuru Kokumin no Kai, 2022).

באיים מסוימים בין יפן מצד אחד, וסין וקוריאה הדרומית מצד שני, באופן שאיים להפר את הסטטוס-קוו באזור.⁴⁶ איומים אלה אף מוזכרים בעלון. במקביל, קוריאה הצפונית התחמשה בטילים בליסטיים, ובכך אותתה לא רק ליפן אלא גם לארצות הברית על יכולותיה הצבאיות.⁴⁷ מאז, קוריאה הצפונית ערכה מספר ניסויים של שיגור טילים בליסטיים מעל יפן, ואלו הגבירו את תחושת הדחיפות לשנות את חוקת יפן.⁴⁸ נוסף על כך, פלישת רוסיה לאוקראינה בפברואר 2022 הובילה לדחיפה משמעותית יותר של חוגי הימין לשינוי החוקה. סקרי דעת קהל עכשוויים ביפן ממחישים את הפילוג שחל במדינה סביב סוגיה זו, ומראים מגמה איטית אך עקבית של תמיכה הולכת וגוברת בשינוי החוקה.⁴⁹

החששות שמתוארים בעלון הם מציאותיים לאור התהליכים הגיאופוליטיים שמתרחשים במרחב האסייתי ותוארו מעלה, והוא משקף את עמדותיהם של רבים באוכלוסיית יפן. אך עצם הפצתו של עלון העוסק בסוגיות מדיניות וביטחוניות במרחב של מקדש יסוקוני בתאריך המסוים הזה היא חריגה ומעניינת. הפצת העלון הזה ורבים כמותו במרחב ובזמן המסוימים הללו מעידה שאגודות הימין העומדות מאחוריהם תופסות את יסוקוני גם כקרקע לשיח פוליטי, ודוחפות את תפיסות העולם שלהן במרחב הפיזי של המקדש. לא זו אף זו, נוכחותן של אגודות הימין באירועי יום השנה ביסוקוני מלמדות גם על הזיקה שהן מייצרות בין פוליטיקה ובין הנצחה וזיכרון המלחמה. חלוקת עלונים שעוסקים בנושאים פוליטיים מחוץ למקדש יסוקוני, לצד קיומן של מחאות בעד ונגד שינוי החוקה, מספקות עדות נוספת להיותו של מקדש יסוקוני מוקד לביטוי מחלוקות בסוגיות פוליטיות הקשורות למורשת המלחמה.

פרשנויות שונות לאירועי העבר

בסמוך למקדש יסוקוני ממוקם מוזאון היושוקן (Yūshūkan), המהווה רובד נוסף במחלוקת שמעורר המקדש בגלל הנרטיב הלאומני שמציגה התצוגה שבו. המוזאון מנוהל על ידי אותה קבוצה דתית שמנהלת את מקדש יסוקוני, המקושרת לאגודת ניפון קאיגי ולמפלגת השלטון של יפן (Liberal Democratic – LDP Party), ופועלת לקדם דרך המקדש והמוזאון את השקפותיה הלאומניות-ניציות.⁵⁰ היושוקן הוקם ליד המקדש בתחילת תקופת מייג'י בשנת 1882, והיה למוזאון הצבאי הראשון ביפן.⁵¹ בהקשר גלובלי, היושוקן

⁴⁶ Smith, *Japan Rearmed*, 206-207.

⁴⁷ Smith, *Japan Rearmed*, 212, 214-215.

⁴⁸ Smith, *Japan Rearmed*, 208-209.

⁴⁹ The Yomiuri Shimbun, "Yomiuri Poll: 61% Support Constitutional Revision," *The Japan News*, May 3 2023, <https://japannews.yomiuri.co.jp/politics/politics-government/20230503-107407/>.

⁵⁰ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 133; Mullins, *Yasukuni Fundamentalism*, 167; Lily Kuo, "The Story of World War II According to Japan's Controversial War Museum," (2014). <https://qz.com/223897/the-story-of-world-war-ii-according-to-japans-controversial-war-museum>.

⁵¹ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 55-56; Oleg Benesch, "Yasukuni Shrine, the Yushukan Military Museum, and Japan's Place in the World," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 22, 7, no. 4 (2024).

הוקם בשלהי המאה התשע-עשרה בשורה אחת עם מוזאוני צבאיים נוספים ברחבי העולם המערבי.⁵² מטרת השלטון בהקמתו הייתה להאדיר את מלחמות יפן ולהציג סיפורי גבורה של חללים שנפלו בהן, ודרך כך להכשיר את האוכלוסייה לגיוס כללי.⁵³ במלחמת העולם השנייה נפגע מבנה המוזאון, ובעשורים שלאחר כניעת יפן הוא נותר סגור עד ששופץ בזכות תרומות מאגודות ימין ב-1985.⁵⁴ אז הוא נפתח מחדש לציבור הרחב עם תצוגות ספורות בשפה היפנית, שהיללו את גבורת מתקפות ההתאבדות שביצעו חיילים יפנים בשלהי מלחמת העולם השנייה.⁵⁵

בשנת 2002 עבר היושוקן שיפוץ מקיף נוסף, ובמסגרתו הורחבו התצוגות השונות ונוספו להן טקסטים באנגלית, פעולה שמעידה על הרחבת קהל היעד של המוזאון והנגשתו לתיירים זרים.⁵⁶ פתיחתו המחודשת של המוזאון משכה אליו מבקרים רבים, שנדהמו לגלות את הנרטיב ההיסטורי המשוכתב שמוצג בו – נרטיב לאומני אשר מצדיק את מעשי הצבא במלחמה ומהלל את הצלחותיו, ובמקביל מגמד את מתקפות הצבא והצי נגד אזרחי מדינות אויב.⁵⁷ בכך הפך המוזאון לשנוי במחלוקת גם הוא, ונקשר יחד עם מקדש יסוקוני לסוגיית עיצוב זיכרון המלחמה ביפן.

דוגמה לכך אפשר לראות בתיאור של המוזאון את אירועי טבח ננג'ינג (Nanjing) משנת 1937.⁵⁸ כשביקרתי ביושוקן מספר ימים לפני אירועי יום השנה ביסוקוני, פגשתי אישה ממוצא סיני בסמוך לתצוגה העוסקת באירועי הטבח. שוחחנו מעט, והיא הביעה תדהמה מהיעדר ההתייחסות של המוזאון למעשי הטבח והאונס שביצעו חיילי הצבא היפני באזרחי ננג'ינג במשך שבועות ארוכים.⁵⁹ במקום זאת, האירועים מכונים במוזאון "מבצע ננג'ינג" (ביפנית: *Nankin kōryaku sakusen*, מילולית: מבצע להפלת ננג'ינג), ומתוארים כפעולה הרואית של הצבא היפני שנועדה לכתר את החיילים הסיניים ולמנוע מהם לתקוף את הכוחות היפניים. המיצג מדגיש כי מפקד הכוחות הסיניים בעיר נמלט לאחר שהורה לחייליו להילחם עד מוות, ומתעלם כליל מהטבח שביצעו החיילים היפנים באזרחי המקום. אין זו הפתעה, משום שגישה זו כלפי הטבח מתכתבת עם עמדות הימין השמרני, שדוחה בביטול טענות לפגיעה באזרחים ואף מפקפק באמינותן של העדויות הרבות ממעשי הטבח.⁶⁰ תיאור אירועי טבח ננג'ינג ביושוקן הוא דוגמה אחת מיני רבות לסמליות

⁵² Benesch, "Yasukuni Shrine, the Yushukan Military Museum, and Japan's Place in the World."

⁵³ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 68-69.

⁵⁴ Sneider, "Interrupted Memories," 65-66.

⁵⁵ Sneider, "Interrupted Memories," 66-67.

⁵⁶ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 166.

⁵⁷ Sneider, "Interrupted Memories," 66-67; John Breen, "Yasukuni Shrine: Ritual and Memory," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 3, no. 6 (2005): 3; Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 173-174, 176.

⁵⁸ רותם קובנר, "בניסיון להבין את טבח ננג'ינג: השאלות הגדולות," **זמנים: רבעון להיסטוריה** 105 (2009): 76-91.

⁵⁹ Kuo, "The Story of World War II According to Japan's Controversial War Museum."

⁶⁰ Totani, *The Tokyo War Crimes Trial*, 2.

המורכבת והשנויה במחלוקת של מקדש יסוקוני. כמו המקדש, היושקן מקדם נרטיב לאומני של גבורה, נאמנות והקרבה עצמית של החיילים.⁶¹

הביטאון של אגודת הניפון קאיגי (Nippon Kaigi) – אגודת הימין הגדולה ביותר ביפן כיום, שמקדמת רעיונות לאומניים ומיליטריסטיים בשלל זירות – חושף גם הוא מידע על הרעיונות והערכים שהמוזיאון מבקש להעביר. באירועי יום השנה לכניעת יפן, חברי האגודה חילקו מחוץ למקדש יסוקוני עותקים של ביטאון האגודה. הביטאון מספק הצצה על הנרטיב הפנימי של האגודה, ומשקף את תפיסת עולמם של חבריה, שרבים מהם ניצבים בתפקידי מפתח בכלכלה ובפוליטיקה היפנית ומשפיעים מבפנים על המדיניות הרשמית של הממשלה.⁶² את אחד מטורי הדעה והמאמרים שבביטאון כתב חבר מועצת העיר של אוריאסו (Urayasu) וחבר באגודת ניפון קאיגי, ינאגי קיאיצ'ירו (Yanagi Kiichirō). בטור הדעה, שעוסק בשאלת שימור זיכרון המלחמה, הוא כתב על השינוי האידאולוגי שחוה לאחר שבנעוריו ביקר במוזאון היושקן – שבו הוא למד כי צעירים בני גילו הקריבו את חייהם למען המדינה, והתרשם מכך עמוקות.⁶³ עוד הוא כתב על חשיבותו של המוזאון בלימוד מלחמות יפן לדורות הבאים וחינוך דור ההמשך לערכי פטריוטיות וגאווה במולדת, ועל הצורך לשקול מילים בסיפור ההיסטוריה המודרנית שלה. במילים אחרות, ינאגי טוען שליושקן תפקיד חשוב בעיצוב המורשת וההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה ביפן.

ינאגי אף מתאר כי לאחר שביקר לראשונה ביושקן הוא חיפש פרשנויות נוספות לסיפור אירועי העבר, והדגיש את הכוח שיש לפרשנויות השונות בהבנייה מחדש של הנרטיב ההיסטורי.⁶⁴ תפיסה זו משתקפת בתצוגות ביושקן, שמשרטטות את זיכרון אירועי העבר באופן שעולה בקנה אחד עם תפיסות לאומניות ושמרניות, במטרה לעצב מחדש את הזיכרון ההיסטורי.⁶⁵ טור הדעה של ינאגי, כמו גם הביטאון שבו הוא פורסם, משקפים את שאיפתם של חברי אגודת הימין החזקה ביותר ביפן כיום להנחיל נרטיב חדש של ההיסטוריה של יפן במלחמת העולם השנייה, ומייצג את הסמליות והחשיבות של מקדש יסוקוני ומוזאון היושקן בתהליך הזה.

עמדותיו של ינאגי, שבהן ניתן לזהות את תמיכתו בנרטיב המלחמה המתואר ביושקן ובערכי הלאומנות המגולמים במוזאון ובמקדש יסוקוני, מאתגרות את הנרטיב של מלחמת העולם השנייה שאותו הוא למד בנעוריו בבית הספר. לדבריו, הסיפור הרשמי שלמד משקף תפיסה דיכוטומית של טוב ורע, ומציג את יפן האימפריאלית בתקופת המלחמה בתור הרוע המוחלט בגלל הדגש שניתן בו על פשעי הצבא והצי של

⁶¹ Takenaka, *Yasukuni Shrine*, 194.

⁶² Yamaguchi, "The 'History Wars' and the 'Comfort Woman' Issue," 235-236.

⁶³ Kiichirō Yanagi, "Sensō no Kioku wo Ikani Keishō Suru Ka," *Risshi* 7 (2023): 2.

⁶⁴ Yanagi, "Sensō no Kioku wo."

⁶⁵ Yanagi, "Sensō no Kioku wo."; Kuo, "The Story of World War II According to Japan's Controversial War Museum."

יפן.⁶⁶ תפיסה דיכוטומית זו אכן חוטאת למציאות, משום שבזמן מלחמת העולם השנייה, גם באיי הבית של יפן סבלו אזרחים רבים מהפצצות בעלות הברית, מרעב ומפליטות.⁶⁷ עמדתו חושפת רובד נוסף במורכבות של זיכרון המלחמה – המעשים הקשים של הצבא והצי היפנים במלחמה לא מבטלים את הסבל של האוכלוסייה, ולהפך – סבל האוכלוסייה לא מבטל את הזוועות שיפן אחראית להן במלחמה. מורכבות זו מיוצגת במקדש יסוקוני. מלבד השימוש הפוליטי שנעשה בו על ידי פלגים שמרניים, המקדש הוא מרחב שמאפשר לאנשים שחוו את המלחמה לזכור את העבר שלהם ולהתאבל על יקיריהם.

מקדש יסוקוני: בית לאבל האישי של רבים ורבות

התצוגה האחרונה במוזאון היושקן מוקדשת להנצחת תמונותיהם של החיילים שנפלו במלחמת העולם השנייה, ששמותיהם ונשמותיהם הוקדשו במקדש יסוקוני. בחדר ההנצחה נתקלתי באישה מתאבלת בדממה מול אחת התמונות. עינינו הצטלבו לרגע, ומייד היא השפילה את ראשה והתכנסה באבלה. חשתי חמלה, אך גם ניקרה בי המחשבה שאולי אותו חייל היה שותף למעשים מזעזעים במלחמה; אך באותה מידה, ייתכן שהוא מת בייסורים מרעב ומלריה, כמו כמיליון וחצי מחיילי האימפריה שנשלחו למלחמה.⁶⁸ חדר ההנצחה ביושקן סיפק עדות לגווניו הרבים של המקום, והמחיש את המתח שמתקיים במקדש ובמוזאון: למרות השימוש הפוליטי שפלגי הימין עושים ביסוקוני והיותו סמל למחלוקות שנוגעות בזיכרון המלחמה, עבור רבים אחרים, המקדש היה ועודנו המקום היחיד שבו אפשר להתאבל על יקיריהם שאבדו במלחמה. בדומה לכך, ביום השנה לכניעת יפן במקדש יסוקוני פגשתי באדם מבוגר לבוש מדים, שישב בכיסא גלגלים לצד אחד השערים במקדש, ומדי פעם נעמד בהצדעה כדי להצטלם. בתוך כך הוא סיפר בעייפות את סיפורו מחוויות המלחמה, היכן הוצב ואיך שרד. עוד הוא סיפר שהוא מקפיד לפקוד את המקדש לפחות פעם בשנה, וכי הוא מספר את סיפורו כדי לשמר את זיכרון המלחמה. לדבריו, רבים מחבריו נפלו באותה מלחמה, ומקדש יסוקוני הוא המקום היחיד שבו הוא יכול להתאחד עם זכרם. אכן, מקום קבורתם של רבים מחללי המלחמה נותר לא ידוע.

⁶⁶ Yanagi, "Sensō no Kioku wo."

⁶⁷ Havens, *Valley of Darkness: The Japanese People and World War Two*, 118, 121, 127-128, 166-167, 176-177.

⁶⁸ Bo Tao and Yoshida Yutaka, "The Battlefield Experience of Japanese Soldiers in the Asia-Pacific War," *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 18, 19, no. 2 (2020): 15-16.

תמונה 4: סיפורי מלחמה בגוף ראשון⁶⁹

לאור מפגשים אלה, חשוב לראות את תפקידו של מקדש יסוקוני כמרחב שמאפשר לאנשים שחוו את המלחמה לזכור את עברם ולהתאבל עליו, מעבר להקשר הפוליטי שדבק בו ולסמליות שנלווית אליו. לצד המאמצים להתיר את הקשר הסבוך של המחלוקת סביב יסוקוני, חשוב גם לציין כי הנרטיב השמרני-לאומני שאגודות הימין דוחפות דרך יסוקוני והיושוקן מהווה פרשנות אחת של סקטור מסוים באוכלוסייה. זהו מרכיב במחלוקת שהמקדש מייצר. רבים ממתנגדיו מוחים על עירוב פוליטיקה בהנצחה, ועיצוב זיכרון ההיסטוריה בהתאם לאגינדה פוליטית.

דקת דומייה וקריאות ”בנזאי!” לנאום קיסר יפן

חזרנו יחד, אני ובן שיחי, לעבר רחבת המקדש על רקע צלילי המנון יפן. עמדנו ברחבה שמחוץ ליסוקוני יחד עם מאות האנשים שפקדו את המקדש. כשסיפרתי שהגעתי מישראל הוא התמלא גאווה וסקרנות, והראה לי שהוא צופה בשידור ישיר של הרצאה על מדיניות הביטחון של ישראל. הוא אמר שלתפיסתו, המדיניות הביטחונית של יפן היא חלשה ופסיבית, והביע תקווה שממשלת יפן תאמץ מדיניות ביטחונית דומה לזו של ישראל. עוד הוא סיפר, שבכל שנה ב-15 באוגוסט הוא עולה ליסוקוני כדי לחלוק כבוד לחיילים ששירתו את יפן במלחמה, וששנים קודמות הוא השתתף בטקס הפרחת יונים במקדש – שהתעצבתי לגלות שהחמצתי.

⁶⁹ ענת אהרון, סיפורי מלחמה בגוף ראשון, 15 באוגוסט, 2023, צילום.

כאלו הם אירועי יום השנה ביסוקוני: כל כך הרבה אירועים שמתרחשים במקביל ואי אפשר להשתתף בכולם, אך בעידן הדיגיטלי לפחות אפשר למצוא להם תיעוד.⁷⁰

בשעה 12:00, שעת ההכרזה של קיסר יפן על כניעת האומה ב-1945, נעמדו כלל הנוכחים במקדש לדקת דומייה, שבסופה השמיעו רמקולים את קולו של קיסר יפן הנוכחי נרוהיטו (Naruhito) הנושא מסר של שלום לזכר תום המלחמה. הפתיע אותי לגלות, שלאחר המסר מהקיסר רבים ברחבת המקדש צעקו בקול "טן-נו הייקה בנזאי!" (*tennō heika banzai*, ביפנית: אלף שנים לקיסר). משמעותה של קריאה זו היא "יחי הקיסר", בדומה לקריאות "יחי המלך" באנגליה.⁷¹ בתקופת מלחמת העולם השנייה, הייתה זו קריאה שצעקו חיילי האימפריה של יפן בעת הסתערות.⁷² אולם ביפן של היום, הקריאה הזו נותקה מההקשרים המיליטריסטיים שהיו לה בעבר והיא הפכה להיות צעקת "הידד" באירועים שונים, נטולי הקשר פוליטי. באירועי יום השנה במקדש יסוקוני נקשרה קריאת ה"בנזאי" מחדש לדמותו של הקיסר, אך מסר השלום שהוא נשא שינה את המשמעות המיליטנטית של הקריאה. פעולה זו משקפת שאיפה של הפלגים שנוכחים במקדש יסוקוני להחיות מסורות שונות מהעבר הלאומני של יפן, כולל מקומו המרכזי של הקיסר; לצד זאת היא מבטאת ניסיון ליצור מציאות חדשה דרך יסוקוני, ולהחזיר את סמלי העבר בתצורה שמותאמת להווה דרך שפה מרוככת של מסרי שלום.

כשסיפרתי לבן שיחי על לימודי ומחקרי, הוא הציע ללוות אותי לספרייה הקטנה שמאחורי מקדש יסוקוני, אשר הגישה אליה הוגבלה עקב אירועי יום הזיכרון במקדש. הוא אמר שהוא מחפש עדויות וחומרים כתובים על קרוב משפחה שלו שנהרג במלחמה, והספרייה ביסוקוני מחזיקה חומרים נדירים שכאלו. לצערו הוא העלה חרס, אך אני זכיתי בכמה מקורות מרתקים למחקר שלי ולהצצה מבעד לפרגוד. מלבד היותו של המקדש אתר הנצחה ומקום שמכיל את אבלם של רבים, ומלבד הנרטיב הלאומני שהוא מקדם, הוא ממלא גם תפקיד מהותי בשימור ההיסטוריה. הספרייה שצמודה למקדש היא ארכיון חשוב שאליו מגיעים מבקרים רבים, כמו בן שיחי, כדי לחפש מידע על קרובי משפחתם ומקורות על העבר. מפגש זה חושף גוון נוסף במורכבות של מקדש יסוקוני, בהיותו מרכז לעיצוב הזיכרון ההיסטורי אך גם לשימור ההיסטוריה.

כשיצאנו מהספרייה, פנה בן שיחי להרצאה נוספת על המצב הגיאופוליטי באסיה, ואני פנית לראיון הלאומי של טוקיו. בצאתי ממקדש יסוקוני לרחוב הראשי, ראיתי התקהלויות של מפגינים שאחזו שלטים בידיהם. היו אלה חברי אגודת שמאל רדיקלי בשם הן-טנרן (Han Tenren), שמתנגדת לקידוש העבר

⁷⁰ The Japan Times (@thejapantimes), "Scene from Yasukuni Shrine on Aug. 15, 2018 (part 1 of 2) [Raw Video]," YouTube, August 15, 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=h8smvE7yIQE>.

⁷¹ Norio Makihara, "The Birth of Banzai," *Japan Forum* 23, no. 2: 237, 242.

⁷² Delmer M. Brown, ed., *The Cambridge History of Japan: Volume 1: Ancient Japan*, The Cambridge History of Japan (Cambridge: Cambridge University Press), 3.

המיליטריסטי ולחימוש כוחות ההגנה של יפן, מפגינה מדי שנה מחוץ למקדש. מתברר שלעיתים אף מתקיימים חיכוכים פיזיים ברחובות לצד המקדש בין חברי אגודה זו ובין אגודת ימין אולטרה-לאומנית בשם זאיטוקוקאי (Zaitokukai), שחרטה על דגלה שנאת זרים.⁷³ הייתה זו תזכורת נוספת לנקודת הרתחה שהיא מקדש יסוקוני ב-15 באוגוסט, ועדות להתנגשות פיזית של ערכים ברחובות הסמוכים לו. הפגנת הנגד היא ביטוי מוחשי לקיומן של מגוון דעות ופרשנויות לעבר המיליטריסטי של יפן ומשמעותו היום. הסיבה שמקדש יסוקוני שב לכותרות מדי שנה נעוצה בדיון הער שמתקיים עדיין בתוך יפן על אודות העבר ופרשנותו, מקומו ותפקידו בהווה, והלקחים שיש להפיק ממנו.

מסקנות ומחשבות נוספות

פגישתנו ביסוקוני, של בן שיחי היפני ושלי, הייתה מרתקת ומעשירה. דרכו למדתי על האופן שבו הוא וחבריו לאידאולוגיה תופסים את זיכרון מלחמת העולם השנייה. המפגש אפשר לי להיחשף לזיכרון של אדם פרטי, ודרכו ללמוד על האופן שבו זיכרון המלחמה חי ונושם בקרב. הביקור במקדש יסוקוני ב-15 באוגוסט אפשר לי גם לחוות את סוגיית זיכרון המלחמה פנים אל מול פנים, מעבר למחקרים הרבים על המקום. בדרך זו נחשפתי לביטויים מוחשיים של המחלוקת סביב יסוקוני, שרבים מהם לא הוזכרו כאן מפאת קוצר היריעה. המאמר מראה חלק מהפנים הרבות שיש למקדש יסוקוני. נוסף על היותו אתר דתי, זירה מרכזית בשיח ההיסטורי והפוליטי, ולצד ההיסטוריה הקצרה אך הרוויה שלו – מקדש יסוקוני הוא גם אתר פופולרי לצפייה בפריחת הדובדבן בטוקיו, ומוקד שמתקיימים בו אירועים רבים נטולי הקשר פוליטי.

אירועי יום הזיכרון לכניעת יפן במלחמת העולם השנייה שמתקיימים במקדש יסוקוני ממחישים עד כמה ההיסטוריה והפוליטיקה של זיכרון ההיסטוריה אינם רק מנת חלקו של העבר, אלא הם מעצבים יום-יום את ההווה ואת חייהם של מיליונים. אירועי יום הזיכרון במקדש מציבים בראש סדר היום הציבורי את המחלוקת סביב זיכרון המלחמה ומורשת הכיבוש האמריקאי ביפן. אחד המרכיבים של מורשת הכיבוש הוא חוקת יפן החדשה, שגם בזמננו מעוררת מחלוקת מרכזית בפוליטיקה היפנית משום שממנה נגזרת המדיניות הביטחונית של יפן. לאורך השנים קמו ונפלו ביפן ממשלות על המחלוקת סביב החוקה ומדיניות הביטחון שלה. ככל שמשנתנה המציאות הגיאופוליטית באזור אסיה בשנים האחרונות, כך גובר הלחץ לשינוי החוקה מצד תומכי הימין, ובימים אלו ממש ההיסטוריה כותבת את עצמה בנושא זה. אפילו במקדש יסוקוני, אשר מייצג את הקו הימני-לאומני, ניתן היה לחזות במחלוקת זו, דרך הפגנות השמאל שהתקיימו למרגלותיו.

⁷³ JUN917-TOKYO walk (@rizutan), "靖国神社2016年テレビでは絶対放送しない、夕方5時の九段下の反天連対在特会の様子," [Yasukuni Shrine 2016, What will never be broadcast on TV: The anti-Tenjin League and anti-Zaitokukai protests at Kudanshita at 5pm], YouTube, 2023, <https://www.youtube.com/watch?v=WxnLf3jA2Zs>.

מאמר זה מראה את חשיבותו של מקום בהבניה של זיכרון ההיסטוריה. יסוקוני הוקם כמקדש דתי להנצחת חללי מלחמה בשלהי המאה התשע-עשרה, ובמהרה נרתם בידי השלטון ככלי פוליטי שנועד לעודד גיוס לצבא – תפקיד שהתעצם עם עליית המיליטריזם ביפן במאה העשרים. טרם פרצה מלחמת העולם השנייה, מקדש יסוקוני הפך לסמל תרבותי לפטריוטיות ולהקרבה למען המולדת. בשיאה, המילים "ניפגש ביסוקוני" ביטאו את הסנטימנטים האלו, אך גם את החששות של החיילים מהקרב ואת תקוותם לשוב ולהתאחד עם משפחותיהם – בחיים או במקדש יסוקוני, שם יונצחו נשמותיהם. בתום מלחמת העולם השנייה, החוקה החדשה של יפן ניתקה את הקשר בין דת ומדינה, והמקדש חדל מלשאת תפקיד רשמי. לאחר כניעת יפן, בגלל הנצחת הנשמות ביסוקוני התרכזו סביב המקדש סיפוריהם של המונצחים בו ושל משפחותיהם. בכך הוא הפך למרכז לא-רשמי של זיכרונות היסטוריים, ולימים גם לכלי פוליטי בידי פלגים מהימין השמרני – שמבקשים לעצב באמצעותו, ובאמצעות מוזאון היושוקן, את זיכרון ההיסטוריה. הסמליות של יסוקוני משכה אליו אנשים וארגונים בעלי תפיסות לאומניות, חלקן תפיסות קיצוניות שהן מיעוט בנוף הפוליטי ביפן, ואפשרה להם להביע את התחושות האלו בפתיחות במרחב המקדש. אך גם בימין הלאומני ישנם גוונים רבים של דעות וגישות; העלונים שחולקו מחוץ ליסוקוני, המחאות למרגלותיו והשיחות שקיימתי באירועי יום השנה המחישו זאת. ולצד זה, יסוקוני הוא גם אבן שואבת לאנשים שמתאבלים על עברם ועל יקיריהם, בהיעדר קבר או אתרי הנצחה אחרים עבורם.

אף שהמחלוקת סביב זיכרון המלחמה רחבה יותר ממקדש יסוקוני, המקדש עצמו הפך לסמל פיזי של המחלוקת, ולפיכך הוא ניצב בלב הדיון וגם הפך למוקד משיכה עבור תומכים ומתנגדים בסוגיות זכרון המלחמה. יתרה מכך, הקשר ההדוק בין פוליטיקאים שמרנים ליסוקוני מעורר את חמתה של האופוזיציה, שטוענת להפרת ההפרדה החוקתית בין דת ומדינה. כמוצג במאמר, זיכרון המלחמה ביפן הוא נקודה מורכבת ומסועפת שמפורשת בצורות שונות על ידי קבוצות שונות. בגלל הסמליות של המקדש, הדיון הער סביב עיצוב זיכרון המלחמה מתנקז אליו ביום השנה ומקבל בו ביטוי פיזי.

הוויכוחים סביב ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה והמורכבות של ההנצחה והאבל אינם כמובן מנת חלקה של יפן בלבד. דיונים דומים עולים גם בגרמניה, אוסטריה, ארה"ב, פולין, איטליה, סין, קוריאה הדרומית ואפילו במחוזותינו. ניתוח המחלוקת סביב עיצוב זיכרון העבר ביפן מעלה שאלות שנוגעות לחיינו בישראל, שבה אנו עדים/ות לחשיבות המכרעת של סוגיית ההנצחה והזיכרון, וחווים/ות בעת העכשווית את נוכחותה המתמדת של ההיסטוריה. הקונפליקט האזורי המדמם שמלווה אותנו מדגיש ביתר שאת את הכוח הפוליטי שיש להיסטוריה, ואת השפעתה על הפוליטיקה, הכלכלה, התרבות והחברה. אך חשוב לזכור שבגלל הכוח הרב של ההיסטוריה על ההווה, יש כוח רב גם לפרשנויות שניתנות לאירועי ההיסטוריה – כפי שניכר בדוגמה של חוגי הימין ביפן, אשר דוחפים לקידום האגינדה שלהם דרך פרשנויות

שונות לזיכרון המלחמה. נקודה זו פותחת פתח לדיון היסטוריוגרפי רחב יותר לגבי ההשפעות של נקודת המבט על פרשנות ההיסטוריה, ועל אובייקטיביות במחקר ההיסטורי.⁷⁴ דיון זה ייאלץ להיוותר מחוץ למאמר זה, אך הוא ראוי למחקר מעמיק בהמשך.

תודות: תודה רבה לקוראים האנונימיים על ההערות מלאות המחשבה שסייעו לי לבור את הבר מן התבן. ותודה מקרב לב לרעות הררי שעזרה, תמכה, עודדה ודחפה אותי לסחוט עוד את הלימון.

ביבליוגרפיה

אהרון, ענת. גברים במדי הצבא האימפריאלי של יפן צועדים לעבר מקדש יסוקוני. 15 באוגוסט, 2023. צילום.

_____. סיפורי מלחמה בגוף ראשון. 15 באוגוסט, 2023. צילום.

_____. צועדים בכניסה למקדש יסוקוני. 15 באוגוסט, 2023, צילום.

_____. סיפורי מלחמה בגוף ראשון. 15 באוגוסט, 2023. צילום.

קובנר, רותם. "בניסיון להבין את טבח ננג'ינג: השאלות הגדולות." **זמנים: רבעון להיסטוריה** 105 (2009):

91–76.

_____. "הקדמה: 'רשומון' והשיח ההיסטורי." **זמנים: רבעון להיסטוריה** 86 (2004): 9–4.

Almog, Guy. "The Myth of the 'Pacifist' Japanese Constitution." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 12 (2014): 1-29.

Benesch, Oleg. "Yasukuni Shrine, the Yushukan Military Museum, and Japan's Place in the World." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 22, 7, no. 4 (2024).

Breen, John. "The Dead and the Living in the Land of peace: a Sociology of the Yasukuni Shrine." *Mortality* 9, no. 1 (2004): 76-93.

_____. "Yasukuni Shrine: Ritual and Memory." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 3, no. 6 (2005): 1-6.

Brown, Delmer M., ed. *The Cambridge History of Japan: Volume 1: Ancient Japan*, The Cambridge History of Japan. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

⁷⁴ לקריאה נוספת, ראו: רותם קובנר, "הקדמה: 'רשומון' והשיח ההיסטורי," **זמנים: רבעון להיסטוריה** 86 (2004): 9–4.

- Clements, Jonathan. *Japan at War in the Pacific: the Rise and Fall of the Japanese Empire in Asia 1868-1945*. Tokyo: Tuttle, 2022.
- Fujiwara, Kiichi. "Hiroshima, Nanjing, and Yasukuni: Contending Discourses on the Second World War in Japan." In *The Age of Hiroshima*, edited by Michael D. Gordin and G. John Ikenberry, 201-218. Princeton: Princeton University Press, 2020.
- Havens, Thomas R. H. *Valley of Darkness: The Japanese People and World War Two*. New York: W. W. Norton & Company Inc., 1978.
- Higurashi, Yoshinobu *The Tokyo Trial: War Criminals and Japan's Postwar International Relations*. Japan Publishing Industry Foundation for Culture (JPIC), 2022.
- JUN917-TOKYO walk. "靖国神社2016年テレビでは絶対放送しない、夕方5時の九段下の反天連对在特会の様子." [Yasukuni Shrine 2016, What will never be broadcast on TV: The anti-Tenjin League and anti-Zaitokukai protests at Kudanshita at 5pm.] YouTube, 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=WxnLf3jA2Zs>.
- Kenpō Chirashi No. 9*. Tokyo, Utsukushii Nihon no Kenpō wo Tsukuru Kokumin no Kai, 2022.
- Kimura, Yogo, and Masayoshi Koga. "Shushō No Yasukunijinja Tamakushiryō Hōnō Nado Ni NCC Yasukunimondai-i Ga Kōgi." *Kirishin*, August 25, 2020. <https://www.kirishin.com/2020/08/25/45106/>.
- Kuo, Lily. "The Story of World War II According to Japan's Controversial War Museum." (2014). <https://qz.com/223897/the-story-of-world-war-ii-according-to-japans-controversial-war-museum>.
- Kyodo News. "Yasukuni's Bid for Emperor to Visit on 150th Anniversary Rebuffed." *Kyodo News* (Tokyo), August 13, 2019. <https://english.kyodonews.net/news/2019/08/3eb4f3a87526-yasukunis-bid-for-emperor-to-visit-on-150th-anniversary-rebuffed.html>.
- . "Cabinet members visit war-linked Yasukuni shrine, PM sends offering." *Kyodo News* (Tokyo), August 15, 2024. <https://english.kyodonews.net/news/2024/08/44bbf0fbf2e3-urgent-japan-pm-kishida-sends-offering-to-yasukuni-shrine-on-wwii-anniv.html>.
- Makihara, Norio. "The Birth of Banzai." *Japan Forum* 23, no. 2 (2011): 237-261.

- Minear, Richard H. *Victors' Justice: The Tokyo War Crimes Trial*. Princeton: Princeton University Press, 1971.
- Mullins, Mark R. *Yasukuni Fundamentalism: Japanese Religions and the Politics of Restoration*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2021.
- Nozaki, Yoshiko, and Mark Selden. "Historical Memory, International Conflict, and Japanese Textbook Controversies in Three Epochs." *Journal of Educational Media, Memory, and Society* 1, no. 1 (2009): 117-144.
- Ohnuki-Tierney, Emiko. *Kamikaze, Cherry Blossoms, and Nationalism: the Militarization of Aesthetics in Japanese History*. Chicago: University of Chicago Press, 2002.
- Saito, Hiro. *The History Problem: the Politics of War Commemoration in East Asia*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2017.
- Sato, Hiroaki. "Gyokusai or "Shattering like a Jewel": Reflection on the Pacific War." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 6, no. 2 (2008): 1-10.
- Shibuichi, Daiki. "The Yasukuni Shrine Dispute and the Politics of Identity in Japan: Why All the Fuss?." *Asian Survey* 45, no. 2 (2005): 197-215.
- Smith, Sheila. *Japan Rearmed: the Politics of Military power*. Cambridge: Harvard University Press, 2019.
- Sneider, Daniel. "Interrupted Memories: The Debate over Wartime Memory in Northeast Asia." In *Confronting Memories of World War II: European and Asian Legacies*, edited by Daniel Chirot, Gi-Wook Shin and Daniel Sneider, 45-76: University of Washington Press, 2014.
- Takenaka, Akiko. "Enshrinement Politics: War Dead and War Criminals at Yasukuni Shrine." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 5, 6 (2007): 1-9.
- . *Yasukuni Shrine: History, Memory, and Japan's Unending Postwar*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2015.
- Tao, Bo, and Yoshida Yutaka. "The Battlefield Experience of Japanese Soldiers in the Asia-Pacific War." *The Asia Pacific Journal: Japan Focus* 18, 19, no. 2 (2020).
- The Japan Times. "Scene from Yasukuni Shrine on Aug. 15, 2018 (part 1 of 2) [RAW VIDEO]." You Tube, August 15, 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=h8smvE7yIQE>.

The Yomiuri Shimbun. "Yomiuri Poll: 61% Support Constitutional Revision." *The Japan News*, May 3 2023. <https://japannews.yomiuri.co.jp/politics/politics-government/20230503-107407/>.

Totani, Yuma. *The Tokyo War Crimes Trial: The Pursuit of Justice in the Wake of World War II*. Cambridge: Harvard University Asia Center, 2008.

Yamaguchi, Tomomi. "The "History Wars" and the "Comfort Woman" Issue: The Significance of Nippon Kaigi in the Revisionist Movement in Contemporary Japan." In *The Transnational Redress Movement for the Victims of Japanese Military Sexual Slavery*, edited by Min Pyong Gap, Chung Thomas and Yim Sejung Sage, 233-260. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2020.

Yanagi, Kiichirō. "Sensō no Kioku wo Ikani Keishō Suru Ka." *Risshi* 7 (2023): 2.

"Monument to Dr. Pal." Yasukuni Jinja, 2020, <https://www.yasukuni.or.jp/mobile-guide//en/keidai/mapnaien/19.html>.